

UR ~ URUG “TOHUM”, URI “ERKEK”, URAGUT “KADIN” VE AVRAT “KADIN” KELİMELEİ ÜZERİNE

Osman Fikri Sertkaya

2021 yılının Aralık ayına ait bu son araştırmamda “tohum” anlamına gelen ur ~ urug, “erkek” anlamına gelen uri, “kadın” anlamına gelen uragut ile avrat kelimelerinin etimolojik yapıları üzerinde durmak istiyorum.

1. UR ~ URUG “tohum”: “Tohum” anlamına gelen **ur** kelimesi Eski Türkçede tespit edilememiştir. **Urug** kelimesi ise Sir Gerard Clauson tarafından EDPT’te “seed, pip, kernel but with metaph. Extensions like progeny, descendants’ and even ‘clan’, i. e. descendants of a common ancestor” şeklinde anlamlandırılmıştır.¹

Türkçede **-ğ/-g** eki fiilden isim yapma ekidir. **ba-**tan **ba-ğ** “bağ”; **yo-**tan **yo-ğ** “ölüm merasimi”; **bil-**ten **bil-i-g** “bilgi”, **öl-**ten **öl-ü-g** “ölü”; **arı-**tan **arı-ğ** “temiz”; **kuru-**tan **kuru-ğ** “kuru”. vs

Ancak Türkçede isimden genişletilmiş isim yapan **+g/+g** eki de vardır. Mustafa S. Kaçalın bu kelimelerden dokuz tanesini araştırmasında zikreder.²

al “alçak” isminden **al+ıg** EDPT 135b. DLT Yazma 22b/8.

ul “temel” isminden **ul-uğ** “büyük, temelli” EDPT 124a, 136b.

ur “tohum” isminden **ur+uğ** “tohum” EDPT 214b.

sar “soluk, uçuk renk” isminden **sar+ıg** “sazlı, sarı” EDPT 848a.

el “el” isminden **el+ig** “elli; parmak” EDPT 140b.

il (ël) “halk, ahali” isminden **il+ig (ël-ig)** “halklı, kağan”.

ül “hisse, pay” isminden **ül+üg** “hisseli, paylı” EDPT 142b.

1 Sir Gerard Clauson, *Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 214b-215a.

2 Mustafa Sinan Kaçalın, *Dedem Korkut’un Kazan Bey Oğuznâmesi. Hikâyet-i Oğuz-nâme-i Kazân Bég ve gayrı -Metin ve açıklamalar-*, İstanbul Ocak 2006, s. 251; *Oğuzların Diliyle Dedem Korkud’un Kitabı*, Ankara 2017, s. 613-614.

çer “sıra, savaş safı” isminden **çer+ig** EDPT 427b-428a. DLT 81b/12. Moğ. **çer-ge**.

kez “el” isminden **kez+ig** “nöbet” Totenbuch 23, 222a.

Bu örneklere **tat ~ tatıg** ve **tıl ~ tılıg** kelimeleri de eklenebilir.

tat isminden **tat+ıg**, **tıl** isminden **tıl+ıg**.

Bu dokuz kelimedenden **uruğ** kelimesi Eski Uygur Türkçesinde “Samen, Saat, Saatgut. (Frucht) Stein, Spross, Beere, Korn= tohum, ekin, (meyve) çekirdeğ(i), filiz, fidan, üzüm cinsinden meyve tanesi, tane” yanında “Nachkomme, Nachfahre=evlat, sonradan gelen (soy, nesil); “Verwandter = akraba” (bk. Moğ. *uruğ*)” anlamlarında da kullanılmıştır, **uruğluğ** “evlatlı”, **uruğsuz** “evlatsız” anlamlarına gelmektedir. Kelime ikileme olarak **uruğ ävin** ve **uruğ tarıg**, **uruğ kadaş**, **uruğ kayaş**, **uruğum toğmuşum** şekillerinde de kullanılmıştır. Fiillerle ise **uruğ äk-**, **uruğ bat-** ve **uruğ saç-** şekillerinde kullanıldığı görülmektedir.³

2. URI “erkek”: Eski Türkçede **urı< ur-ı** kelimesinin EDPT’de “erkek” anlamına kullanıldığı söylenmektedir. J. Wilkens de “jungling, junger Mann=delikanlı, oğul, genç adam (bk. Moğ. *ori*)” anlamlarını zikretmektedir.⁴ Kelimenin geçtiği en tanınmış cümle Köl Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında geçen *beglik urı oğluñ kul boldı / işilik kız oğluñ küñ boldı* cümlesidir. Kelime Eski Türkçede **urı t(ä)ñri**, **urı oğul**, **urı oğlan** **urı uğuşluğ**, **urı bol-** gibi şekillerde kullanılmıştır.

3. URAGUT “kadın”: **Uragut (<ur+a-gu+t)** kelimesi Türkçede “kadın; eş, karı, zevce” anlamlarında kullanılmıştır.⁵ **Ur** “isim kökü”; **-a-** isimden fiil yapma eki; **-gu** gelecek zaman partisip eki; **-t** isimden isim yapma eki.

Marcel Erdal bu ek için şunları söylemektedir: “+AgUt forms status designations, as the very common **bayagut** ‘merchant, notable’ and **alpagut** ‘warrior’. The form also appears in binomes with underlying nominals, as **bay bayagut**, **baş başagut**, ‘foremost (pupil)’ (Maitr 160v2) or **uz uzagut** ‘specialist’ (ManMon 30)”.⁶ Marcel Erdal bu satırlarında +AgUt ekinin **baş**, **bay**, **uz** gibi isimlere geldiğini söyleyerek bu isimlerle yapılan tekrarlı şekilleri de veriyor. **BAŞ BAŞAGUT, BAY BAYAGUT, UZ UZAGUT.**

3 Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen. Altuigurisch-Deutsch-Türkisch = Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, Göttingen 2021, s. 803a-b.

4 Jens Wilkens, *age.*, s. 803a. Mustafa S. Kaçalın **ur** kelimesinin Macarcada **úr** (oku. **úr**) “bey” anlamına geldiğini, György Karar’ın “Török **urı** Magyar **úr**” kelime denkliliğini kurduğunu, A. Rona-Tas’ın da “Hung. **úr** ‘mister, gentlemen, lord’ < turkic **urı**” açıklamasını yaptığını zikrediyor. Bk. Mustafa Sinan Kaçalın, *Dedem Korkut’un Kazan Bey Oğuznâmesi. Hikâyet-i Oğuz-nâme-i Ka’ân Bég ve gayrı -Metin ve açıklamalar-*, İstanbul Ocak 2006, s. 251; *Oğuzların Diliyle Dedem Korkut’un Kitabı*, Ankara 2017, s. 613-614.

5 Sir Gerard Clauson, EDPT 218a-b; Jens Wilkens, *age.*, s. 803a.

6 Marcel Erdal, *A Grammar of Old Turkic*, 2004, s. 146.

Jens Wilkens'in *Eski Uygurcanın El Sözlüğü*'nde ise Eski Uygur Türkçesinde geçen bu şekiller şöyledir: ⁷

alp+agut ~ yilpagut “kahraman, serdar ÖRNEK YOK	alp alp+agut 33b
baş+agut “önder, baş, başta gelen” 148a	baş baş+agut 147b
bay+agut “varlıklı, zengin” 152a	bay bay+agut ÖRNEK YOK
uz+agut “zanaatçı, usta, uzman” 811b	uz uz+agut 811b
kadın	kadın kad(ı)nagut
ur+agut “kadın” ÖRNEK YOK	

Uragut “kadın” kelimesi bugüne kadar yayımlanan Göktürk ve Uygur harfli metinlerde tespit edilememiştir. Kelimenin Türkçede kullanılışı Karahanlı Türkçesi devresinden itibaren başlar.⁸

10. yüzyılın ikinci yarısında yapıldığı kabul edilen *Kur'ân* tercümesinde, ki dilinin eskiliği dolayısıyla Arap harfli olduğu hâlde yıllarca “Uygurca *Kur'an* Çevirisi” şeklinde isimlendirilen Türk-İslâm Eserleri Müzesi (= TİEM) no 73'teki *Kur'ân* tercümesinde, **uragut** kelimesi 46 kez, **'avrat** kelimesi ise bir kez geçiyor. **uragut** (2/235, 16/92, 58/1, 65/6); **uragutı** (11/71, 15/60, 51/29); **uragutını** (27/57, 29/32, 37/135); **uragutına** (12/21); **uragutlar** (4/24, 24/26, 24/31, 49/11, 58/2, 60/12, 65/4, 65/4, 66/5, 66/5, 66/5, 66/5); **uragutlardın** (49/11); **uragutlarındın** (58/2, 58/3); **uragutlarıñızdın** (65/4); **uragutlarıñızka** (2/187); **uragutlarıñıznı** (2/49); **uragutlarka** (9/72, 24/4, 24/26, 65/4); **uragutlarını** (2/231, 2/232, 2/236, 4/25, 24/23, 65/1, 65/6); **uragutnı** (24/3, 27/23, 33/50); **uragutum** (19/5, 19/8); **uragutunı** (70/12). Bu 46 örnekten 6 tanesini verelim:

Sizigsiz işitti tengri ol uragut sözini “Şüphesiz Tanrı o kadının sözünü işitti (Mücâdile Suresi, 1. ayet); *Ay mening idim! Neteg bolur manga ogul. Erür (mening) uragutum kısır. ...* “Ey benim Rabbim! Karım kısır olduğu, hem de ben ihtiyarlığın sınırına ulaştığım hâlde benim nasıl oğlum olabilir dedi. (Meryem Suresi, 8. ayet); *Kutgargay ok miz anı, anın bodunını meger anıñ uragutını, erür kaldaçıldarın.* “Biz onu ve onun ailesini mutlaka kurtaracağız. Sadece onun kadını (orada) kalanlardan (olacak).” (Ankebut Suresi, 32. ayet); *Ay yalavaç! Kaçan kelse sanga kirtgünmiş uragutlar kim ...* “Ey peygamber! ne zaman inanmış kadınlar sana gelse ki ...”. (Mümtehhine Suresi, 12. ayet); *Bolgay kim anıñ İdisi, eger talâk birse silerke, kim tegşürmek (angar) cüftler, katunlar idgürek silerde, boyun birmişler kirtgünmiş uragutlar, tapıglı uragutlar, tevbe kılıglı*

⁷ Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuygurischen. Altuygurisch-Deutsch-Türkisch = Eski Uygurcanın El Sözlüğü. Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, Göttingen 2021.

⁸ Sir Gerard Clauson, EDPT 218a-b.

uragutlar, idike tapıglılar, ruze tutuğular, yüzi açuk uragutlar, yeme iv kızları ... “Olur ki onun Rabbi, eger (peygamber) sizi boşasa, Rabbi ona sizlerden daha iyi olan, kendini Allah’a veren, inanan, boyun eğen, tevbe eden, Rabbe kulluk eden, oruç tutan dul kadınlar ve bakire kızları eş verebilir.” (66 Tahrim Suresi, 5. ayet); **Boguzlar erdiler oğlanlarıngızni, tirig kodarlar erdi uragutlarıngızni** ... “(Hem hatırlayın ki bir zamanlar) sizi Firavn ailesinden de kurtardık. (Onlar) size azabın en kötüsünü reva görüyor, oğullarınızı boğazlıyor, (yalnızca) kadınlarınızı sağ bırakıyorlardı.” (Bakara Suresi, 49. ayet)

4. ‘AVRAT “kadın”: Aynı metinde Arapçadan ödünçleme olduğu Sir Gerard Clauson tarafından vurgulanan **‘avrat** **تروغ** kelimesi ise TİEM 73’te tek örnekte **avrat(ım)** (3/40) şeklinde geçiyor. “**Aydı! İdim! Neteg bolur manga oğlan? takı tegdi manga ulugluk. takı ‘avratım kısır?’**” “[Zekeriya] dedi: Rabbim! ben yaşlanmış iken ve avratım (karım) kısır iken, benim nasıl oğlum olur?” (Âl-i İmrân Suresi 40. ayet). **‘Avrat** kelimesinin geçtiği bu cümle Meryem Suresi’nin 8. ayetinde **Aydı: Ay benim İdim! Neteg bolur manga ogul? Erür uragutum kısır. çın ok tigdim uluglukdın karılıkka** “[Zekeriya] dedi: Rabbim! Benim oğlum nasıl olur? Benim uragutum (=karım) kısır. Ben gerçek ihtiyarlığa, yaşlılığa eriştim” **uragut** şeklinde geçiyor. Aynı cümle John Rylands Kütüphanesindeki Karahanlıca *Kur’an* çevirisinde de “**Aydı: İdim! kayda bolur manga ogul? erür uragutum kısır, bütünlükün tegdim uluglukdın karılıkka**” şeklinde geçiyor.

Ancak Nûr Suresi, 58. ayette geçen **üç vakt ‘avrât açılgu vakt silerke** cümlesindeki **‘avrât** kelimesi ise “örtüsüz, örtünmesiz, ‘avrat yeri açık” anlamında (sabah namazından önce, öğle sıcağında soyunduğunuzda, yatsı namazından sonra olan) üç vakit için kullanılmıştır. Yani **selasü ‘avrâtıl leküm** **ثلاث عورات لكم** ibaresindeki **‘avrât** kelimesi “kadın” anlamında değil “örtüsüz, örtünmesiz, ‘avrat yeri açık” anlamındadır.

Karahanlı Türkçesi ile yazılmış olan ve Manchester John Rylands Kütüphanesinde korunan, metninin çeşitli yerlerinden yarısı eksik *Kur’an* tercümesinde **uragut** kelimesi, metni yayımlayan Aysu Ata tarafından 1. “kadın, kız”; 2. “zevce, eş, karı”; 3. “dişi” anlamlarında olmak üzere **uragut, uragutni, uragutum, uragutı, uragutını, uragutlar, uragutlarını, uragutlarka, uragutları, uragutlarını, uragutlarına, uragutlarındın ve uragutlarıngızni** gramer şekillerinde 52 kez tespit edilmiştir. Buna karşılık Arapça kökenli **‘avrat** kelimesinin metinde “kadın, eş, dişi” anlamlarında hiç kullanılmadığı görülüyor.⁹

Meşhed’de [No. 293]’de kayıtlı Horezm Türkçesi ile yazılmış *Kur’an* tercümesinde ise **uragut** kelimesinin dokuz örnekte, **‘avrat** kelimesinin ise “kadın” anlamında bir örnekte kullanıldığı görülüyor. Zâriyat Suresi’nin 29-30. ayetlerinde **karşu keldi cüfti** (İbrâhîm kançavisi Sâre) **çakırmak içinde** (takı çoğı

9 Bk. János Eckmann, *Middle Turkic Glosses on the Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapest 1976, s. 309; Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur’an Tercümesi* (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin), Ankara 2004, s. 713-714.

birle) *urdu yüzini* (yüzün urunu) *takı* (yime) *aydı: karı 'avrat* (kurtka boldum) *kısır* (mindin emdi kaçan kelür oğlan). Aydılar: anıng mengizlig (mundagok ey Sâre) aydı izing ol turur (hakikat üze ol) hikmetlig (bek çın işlig) bilgen.¹⁰

İstanbul, Süleymaniye, Hakimoğlu Ali Paşa, No. 2'de korunan Gülden Sağol'un üzerinde çalıştığı *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi* ise geç devre ait bir tercümedir. Bu yüzden **uragut** kelimesi tercümede geçmez. Tercümede **uragut** yerine "cüft, 'avrat, tişi" vs gibi kelimeler kullanılmıştır.¹¹

Sonuçta **'avrat'** kelimesinin **uragut** kelimesinin yerine Arapçadan Türkçeye 13. yüzyıldan sonra ödünçleme olarak girip yerleştiği ve metinlerde **avrat** ve **avret**, ağızlarda da metatezli **arvat** şekillerinde kullanıldığı anlaşıyor.

10 Dr. Yaşar Şimşek, *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 NO.], Giriş, Metin, Dizin)*, Ankara Mayıs 2019, s. 215; *Türkçe İlk Kur'an Tercümelerinden Horasan Nüshası: 1000 Yıllık Türkçe Kur'an Tercümesi*, Hazırlayan: Emek Üşenmez, İstanbul Şubat 2020, s. 308-309.

11 Gülden Sağol, *An Inter-Linear Translation of the Qur'an into Khwarezm Turkish. Introduction, Text, Glossary and Facsimile*, 1993.